

Атрибутивні конструкції як засіб вторинної предикації в поліпропозитивному простому реченні

Сучасні лінгвістичні дослідження в галузі семантики позначені багатоаспектним аналізом мовних одиниць, за якого семантичні параметри номінативних конструкцій учені вивчають у найтіснішому зв'язку з функціонально-граматичними і функціонально-інформативними параметрами (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, Л. О. Кадомцева, О. Д. Пономарів та ін.). Висновки мовознавців про те, що "синтаксис є семантичним, тобто його категорії та елементи співвідносяться певним чином з зовнішніми об'єктами, а семантика – синтаксична, тобто відображає відношення між словами-позначеннями" [2, 7] спонукає досліджувати репрезентації синтагматичних відношень у семантиці граматичних одиниць. Актуальність подібних наукових розвідок зумовлена, зокрема тим, що в художньому тексті мовні засоби не тільки відбивають реальну дійсність, а й служать формою художніх образів. "Для поезії, слово якої завжди багатозначне і не може бути адекватно перекладеним мовою логіки, характерна особлива семантична глибина тексту" [15, 3]. Явище значно більшої інформативної ємності поезії, порівняно із звичайним мовленням і навіть мовою прози, пояснюється тим, що у вірші будь-який елемент (у тому числі й суто формальний) стає носієм певного змісту (А. Мойсієнко, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Н. Гуйванюк, А. Загнітко та ін.), що й спричинюється до "прирощення" нового, додаткового смислу. Мета цієї статті полягає у з'ясуванні механізмів семантичного ускладнення простого речення засобами вторинної предикації – атрибутивними компонентами (синтаксемами), що відкривають неповторний художній світ Тараса Шевченка і мають невичерпні резерви змісту.

У синтаксисі простого речення *атрибути* (лат. *attributum* – додане, приєднане) традиційно розглядають як означальні поширювачі, що характеризуються такими ознаками: 1) не входять до структурної схеми речення; 2) зазвичай виражені прикметником та іншими узгоджуваними словами; 3) спосіб зв'язку – у типових виявах – узгодження "за плінними категоріями числа і відмінка *гарн-ий друг – друг – гарн-их друз-ів*: у кожній парі наявний контролер-вершина (*друг, друз-ів*), а мішень – залежне (*гарн-ий, гарн-их*)" [9, 342]; 4) стоять перед означуваним

словом; 5) означуване слово – іменник (займенник); 6) означають конкретизувальну ознаку предмета; 7) можуть входити як до складу теми або реми, так і до складу комплексної теми чи реми [3, 87; 9, 167; 16, 66 – 67; 12, 60; 19, 96 та ін.]. В узагальненій ознаці предмета, відзначає І. Вихованець, об'єднано багато частковіші значення [5, 89], наприклад, значення власне ознаки предмета (**сердитий вітер** (29); **карі очі** (29); **кучерявий дуб** (33); значення ознаки за дією (**замордований кінь** (33); **биті шляхи** (35); значення присвійності (**козацькі очі** (30); **господа слово** (80)⁴ **сльози дівочі** (164); значення суб'єкта при віддієслівних іменниках (**спів дівчини** (331); **рада отаманів** (90) та ін. В атрибутивно-субстантивних конструкціях – постійних епітетах – яскраво виявилися поетичні принципи раннього періоду творчості Шевченка, передусім риси романтичного художнього мислення, з його підкресленою орієнтацією на фольклор, а відмінність у характері ознаки уможливила конкретизацію назви того самого предмета кількома означеннями: *Нащо мені чорні брови, Нащо карі очі, Нащо літа молодії, Веселі дівочі* (40); *...ти Всю славу козацьку за словом єдиним Переніс в убогу хату сироти* (43) або постпозитивними уточнювальними конструкціями: *Заплаче злодій, лютий злодій* (42).

У присубстантивній із формально-семантичного боку й атрибутивній (наближеній до семантико-синтаксичної) позиціях використовуються різні морфологічні варіанти атрибутивної семантики, зокрема прикметники, дієприкметники як основні варіанти, відмінки і прийменниково-відмінкові форми, напр.: *Злая доля, може, по тім боці плаче* (43); *Шелестить пожовкле листя* (271); *Оживуть гетьмани в золотім жупані* (120). Предметом наших спостережень стали атрибутивні конструкції, побудовані за схемою "прикметник + іменник (займенник)".

Категоріальні властивості прикметників і дієприкметників свідчать про широкий діапазон їх лексичної та граматичної семантики. Так, граматична залежність ознакових слів від іменника компенсується складними сигніфікативними властивостями атрибутива, високим ступенем його значеннєвої ємності, предикативними можливостями [13, 227]. Такий семантико-синтаксичний потенціал зумовлює належність розглядуваних синтаксем до слів із пропозитивним типом значення, тобто такого, яке наближається до семантики речення [4, 133 – 135]. Оскільки атрибутиви здатні реалізувати свої конкретні значення лише за умов смислового і синтаксичного поєднання з іменниками, які виступають назвами носіїв відповідних ознак, якостей, властивостей [6, 40], можна вважати, що пропозитивним є атрибутивно-субстантивне сполучення загалом, проте основне семантичне навантаження в цьому комплексі має атрибут, наявність якого у контексті сигналізує про поліпрозитивність усього речення.

Відповідно до вербоцентричної концепції, семантично елементарне просте речення складається з предиката й зумовленої його семантико-

синтаксичною валентністю кількості іменникових аргументів [5, 125; 9, 286; 19, 187; 14, 87 та ін.], що формують структуру пропозиції, яка відображає ситуацію, події, напр.: *Ішов кобзар до Києва* (61); *Зима біла* (272); *А берег ушитий увесь каменем* (238); *Легше плакати [як ніхто не бачить]* (251). Типовими формами предикатних слів виступають *дієслова, прикметники і прислівники* [5, 122]. Ситуація – це елемент недискретного людського досвіду, а пропозиція – це наслідок інтерпретації чи концептуалізації цього досвіду людиною. За об'єднання двох елементарних простих речень в одне ускладнене (неелементарне) один із предикатів займає центральну формально-синтаксичну позицію присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення, а другий – пересувається на периферію речення, набуваючи властивостей приіменникового / придієслівного поширювачів чи ускладнювальних компонентів (детермінантів, дуплексивів, напівпредикативних конструкцій тощо). За таких умов семантичними корелятами атрибутивної синтаксеми виступають різні предикати вихідного елементарного речення. Найпростішим перетворенням є транспозиція предиката якості з формально-синтаксичної позиції присудка в приіменникову позицію, пор.: *Зима буде люта // Зустрітеться зима люта...* (52). Дещо складніші трансформації бувають у конструкціях, де семантичний корелят атрибутивної синтаксеми складають предикати дії або процесу, пор.: *Зanedужала небога* (291) // *А де ж Ганна, Катерино? Я пак і байдуже! Чи не вмерла? "Ні, не вмерла, а дуже нездужа"* (293) // *Нездужа Ганна звернулася до Марка* (3 підруч.) Атрибутивні синтаксеми також розгортаються у підрядну частину складнопідрядного речення, пор.: *Не розплете довгу косу* (30) // *Косу, яка є довгою; Не вимили біле личко слізоньки дівочі* (29) // *Слізоньки, які ллє дівчина; Столітні очі, як зорі, сміялись* (149) // *Очі, яким сто років; А тим часом стародавню Січ зруйнували* (151) // *Січ, що заснували давно; придорожня роса // то не роса Вранці при дорозі На спориші і не ваші Дуже дрібні сльози* (163) // *роса, що впала при дорозі*; 2) рідше – у складну синтаксичну конструкцію, як-от: *Шляхетські гроші // гроші, що належать шляхті, яка збагачується за рахунок бідняків*. За спостереженнями І.Кононенко, пропозитивні прикметники описової семантики входять до конструкцій, які відбивають різні галузі соціальної сфери та міжособистісних відносин, передають найбільш актуальну з погляду мовця ознаку серед інших домислених ознак референта [13, 231].

Отже, атрибутивні синтаксеми, виражаючи відповідно ознаку предмета, кількість, ознаку ознаки, "стосуються вторинних функцій ознакових слів, використовуються лише за синтаксичного ускладнення речень ...внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції речення в периферійну" [3, 122]. Схематично цей процес можна представити так: $P \rightarrow P'$. Номінація подій реченнями з

актуалізованим атрибутом пов'язана з відношеннями "глибинної, семантичної предикації" [20, 89]. На те, що атрибутивне словосполучення може становити собою "згорнуту предикативну одиницю", вказують їх кореферентні співвідношення зі складними реченнями [7, 78].

Семантико-синтаксичні особливості вторинних предикатів виявляються в явищах *конденсації* – це здебільшого згортання додаткової пропозитивної інформації у внутрішньореченнєвій структурі. Різновидами конденсації є *номіналізація, інфінітивізація, партиципація, атрибутивізація* та *адвербіалізація* компонентів у межах синтаксичних структур [7, 177]. У цьому аспекті за формальними атрибутивними відношеннями приховуються семантико-синтаксичні відношення різної природи [3, 123], про які йтиметься нижче. Потрапляючи у висловлення, атрибути разом з іншими елементами організують його зміст, виконують комунікативні завдання автора (мовця). Це спричинює процес комунікації, оскільки "мета повідомлення полягає у виділенні з нього деякого предмета чи групи предметів за певною ознакою (ознаками)" [169]. Атрибути призначені для маркування важливих особливостей ситуації, для конкретизації та виокремлення головної ознаки, аспекту цієї ситуації, напр.: *[Мати] Благословить дітей своїх Твердими руками і діточок поцілує Вольними устами* (306). Інформація атрибута є комунікативно значущою та актуальною для речення, а він виконує функцію глибинного предиката, обов'язкового компонента, що забезпечує семантичну адекватність висловлення до повідомлюваного.

Для віршової мови Т. Шевченка характерні конструкції, ускладнені одиничними прикметниками різних лексико-семантичних розрядів, дієприкметникові звороти, відокремлені й невідокремлені, що відповідають структурному типу AdjN (Pron.), PartIN (Pron.). N₁Vf, [Part I – НК]. Атрибутивні конструкції мають просту синтаксичну будову, але складну семантичну організацію, виявляючи тенденцію до економії мовних засобів. Ця властивість реалізується насамперед у буттєвих реченнях, у яких атрибут потрапляє в комунікативний фокус і актуалізується, напр.: *Срібний перстень на руці* (31); *Така її доля... О боже мій милий!* (, 30). *[Кобзарі] не бачать, що є брови Чорні, карі очі, І високий стан козачий, І гнучкий дівочий. Що є коси, довгі коси, Козацька чуприна...* (158). У подібних реченнях семантична недостатність предикативної ознаки, її інформативна невизначеність потребують використання різних засобів, що компенсують інформативну неповноцінність ознакового поняття. Справді, дуже часто повідомлення про існування яких-небудь предметів та подій у світі не інформативно, тому головна функція атрибута – розкрити й уточнити властивості денотата. Причому екзистенційні відношення зберігаються якщо "речення містить ім'я на позначення неозначеної множини. /.../ Якщо ім'я буттєвого предмета набуває конкретної референції, актуалізація якісного

означення спричинює перетворення екзистенційних відношень у предикатні" [1, 224, 280].

Інколи якісні прикметники перебувають у причиново-наслідкових, часових, допустових та умовних відношеннях з предикатом базової структури (про це свідчить широкий контекст) і стають глибинними предикатами, відображаючи "інтелектуальні зусилля мовців установити логічні зв'язки між ознаками й властивостями, пояснити ті чи інші явища" [24], напр.: *І той минув – день Маковія, Велике свято в Україні. Минув – і лях, і жидовин Горілки, крові упивались, Кляли схизмата, розпинали, Кляли, що нічого вже взять. /.../ Ляхи заснули, а іуди Ще лічать гроші уночі, Без світла лічать бариші, Щоб не побачили, бач, люде. І ті на золото лягли і сном **нечистим** задрімали* (117); *Горить Сміла, Смілянщина Кров'ю підпливає. Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси; **Чорним** шляхом запалало і кров полилася Аж у Волинь* (121); *"Там Оксана, там весело І в **сірій** свитині; а тут... тут... що ще буде? Може, ще загину"* (120); *"Добре, сину, ножі будуть На **святеє** діло"* (122); ***Безславному** тязько сей світ покидать* (86).

На значну комунікативну насиченість, інформативну новизну індетифікувальних атрибутів вказує неможливість їх вилучення з текстового масиву, адже у такому разі висловлення не відповідає авторській інтенції. "Атрибутивне словосполучення у цьому випадку часто являє собою згорнуту предикативну конструкцію" [1, 355].

Поширені у потичних текстах Т. Шевченка й висловлення, що можна кваліфікувати як контамінацію двох структур: з основною предикацією і згорнутою, репрезентованою атрибутивним словосполученням, де предметі ознаки пов'язані відношеннями глибокої, семантичної предикації [20, 89]. У таких висловленнях атрибутивні конструкції легко розгортаються в присубстантивні підрядні речення і справляють враження, що мовець, не встигаючи оформити свою думку, представляє її в розчленованому вигляді, фрагментарно, поступово, напр.: *Рече та стоєне Дніпр **широкий*** (29); *А тим часом воріженьки Чинять свою волю – Кують речі **недобрії*** (47). Як свідчить фактичний матеріал "зсув у бік предикативності" [20, 89] найбільш виразно виявляється за умови постпозитивного або дистантного розташування атрибута щодо означуваного іменника, напр.: *Я Катруся твоя **люба*** (59), *Дивлюся на море **широке, глибоке*** (43); *Полюбила чорноброва Козака дівчина* (73); або виділення логічним наголосом, напр.: *Одна його доля – **чорні** бровенята, та й цих люде **зздри** не дають носити* (57), або парцеляції: *А поки – спочину Та тим часом розпитаю Шлях на Московщину. **Далекий** шлях, пани-брати, Знаю його, знаю!* (53). В усіх наведених прикладах прикметники мають загально нормативне оцінне значення, адже оцінна семантика взагалі тісно пов'язана з предикативною функцією слів [11, 66] і є головною метою, що для досягнення її автор уживає у висловленні атрибут. Подібні висловлення

можна розглядати як яскравий приклад нашарування модусних аспектів смислу речення на його пропозитивну семантику, що особливо притаманно розмовному мовленню.

Фрагментарний спосіб вираження думки уможлиблює відокремлення атрибута, найчастіше одиничного й постпозитивного: *А пан глянув...одвернувся...Пізнав, **препоганий**, Пізнав тії карі очі, чорні бровенята...*(62); *Отакий-то Перебендя, **Старий та химерний!*** (71). Інколи з метою посилення комунікативної значущості та окремішності таких атрибутів, мовець вдається до сегментації, напр.: *Іде шляхом молодиця, Мусить бути, з праці. **Чого ж смутна, невесела, Заплакані очі?*** (54); *Зілля дива наробило – тополею стала. Не вернулася додому, Не дждала пари. **Тонка-тонка та висока – До самої хмари*** (78); *Ну, хоч глянем на Чигирин, **колись козачий*** (107).

Відокремлення атрибутів – якісних прикметників не тільки порушує формально-синтаксичні зв'язки в структурі атрибутивного словосполучення AdjN, а й зумовлює великі функціонально-семантичні зсуви. Відокремлений одиничний атрибут вже не виконує функції ідентифікації, а набуває характеризувальних властивостей, тобто функції додаткового (щодо предикативного) повідомлення про названий об'єкт, а також конденсує суб'єктивно-емоційну оцінку автора.

Відносні прикметники також здатні імпліцитно, економно слугувати номінацією цілої ситуації. І. Вихованець відзначає, що це вторинні прикметники, що виражають "ознаки, які мають виразно похідний характер і сформувалися через стосунок до предмета" [3, 127], напр.: *Нехай **душі козацькі** В Україні витають* (68); *Якби-то далися **орлині крила*** (30); *Може, **найдесться дівоче Серце, карі очі*** (67). Іменники, транспонуючись у прикметники, за допомогою суфіксів виражають значення присвійності, тобто "заступають посесивні предикати" [3, 127], як-от: *Не **китайкою** покрились **козацькі очі*** (29) // *Козаки мають очі → очі козаків → козацькі очі*. Отже, відносні прикметники часто виступають одним із засобів конденсації висловлення. Вони здатні називати ситуацію за деякими її штрихами, якими служать актанти. Щоб експлікувати ситуацію, потрібна окрема предикативна одиниця (підрядне присубстантивне), у якому трансформоване означення посідатиме позицію одного з актантів, напр.: *Тії слави **козацької** Повік не забудем!* (63) // *Тієї слави, **що** здобули козаки, повік не забудем!* Використовуючи такі словосполучення, мовець впевнений у тому, що його правильно зрозуміють, інакше – він би називав усі конструктивні елементи мікро ситуації. Проте автор висловлення, зазначає Т. Туліна, найчастіше обмежується тим, що репрезентує ситуації не викінченим текстом, а ніби пунктирно позначаючи її опорні елементи в мінімально розчленованому вигляді: за участі, зазвичай, лише двох повнозначних лексем і без експліцитної предикації [17, 20]. Означуване "наче схематично відображає життєвий досвід людини, репрезентовані ним об'єкти, події,

процеси, факти, їх оцінки та ін. Означуване цих знаків формує їхній зміст і повідомляє основну актуальну інформацію" [8, 104].

Крім інформативної функції, атрибути у віршованому тексті виконують і естетичну, відіграючи головну роль у структурі метафоричного образу. Так, метафоричні епітети створюють емоційний настрій, уточнюють висловлювані Т. Шевченком почуття, виразняють мовну естетику вірша. Наприклад, у сполученні з іменником "слово" прикметники "добре" (57), "ласкаве" (69), "боже" (71), "господа" (80), "мертве" (87), "розумне" (88), "брехнею підбите" (88), "єдине" (138) передають найтонші відтінки сприймання його ознак. Зокрема, переносне вживання якісних і відносних прикметників, дієприкметників сприяє поглибленню асоціативних поетичних образів, напр.: *Сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами землю підніма* (29); *Не вернуться сподівані, Не вернется воля, не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покриють Україну Червоні жупани! Обідрана, сиротою Понад Дніпром плаче* (79); *Не заревуть в Україні Вольнії гармати* (249); *Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю; Минулося – осталися Могили на полі. Високі ті могили* (82).

Так само допомагають передавати найтонші відтінки емоційного сприймання ознак образу душі такі прикметники, як: *залежляя* (42), *праведная* (43), *козацька* (68), *жива* (88), *щира* (87).

Семантика прикметникових метафоричних словосполучень "Божа мова", "не мудра та щира мова", "голосна та правдива мова" допомагає розкрити індивідуальне бачення поетичного світу Т. Шевченка. Напр.: *Праведная душе! прийми мою мову, не мудру та щиру* (43); *От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без каменю, Без хитрої мови* (80).

Сила почуттів ліричного героя засвідчується метафорами, що виникають з одного боку, внаслідок споглядання навколишньої дійсності та відповідних асоціацій, з іншого – як результат розвитку психічних почуттів ліричного героя. Разом з тим, прикметникові згорнуті пропозиції допомагають автору на ґрунті мовних одиниць посилити таку естетичну категорію, як прекрасне.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – М., 1976; 2. Береговая Э. М. Очерки по экспресивному синтаксису. – М., 2004; 3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983; 5. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; 6. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7; 7. Гуйванюк Н. Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 276 – 277: Слов'янська філологія. – Чернівці, 2006; 8. Загнітко А. П. Лінгвістика тесту: теорія і практикум / Науково-навч. посібник. – Донецьк, 2006; 9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис:

Монографія. – Донецьк, 2001; 10. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; 11. *Камынина А. А.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – М., 1983; 12. *Каранська М. У.* Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посіб. – К., 1995; 13. *Кононенко І.* Пропозитивність прикметників в українській і польській мовах // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2003; 14. *Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання – К., 1994; 15. *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000; 16. *Сучасна українська мова.* Синтаксис: навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К., 2005; 17. *Тулина Т. А.* Функциональная типология словосочетаний: Монография. – 1976; 18. *Шевченко Т.* Твори в 5-ти т. – Т. 1: Поетичні твори (1837 – 1847). – К., 1978; 19. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. – К., 2004; 20. *Юрченко В. С.* Простое предложение в русском языке. – Саратов, 1972.